UO‘K: 376.4:81’342.2

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA FONEMATIK IDROKNI RIVOJLANTIRISHDA O‘YIN TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Botirova Ra’no Baxtiyor qizi
Alfraganus universiteti, Maxsus pedagogika (logopediya) yo‘nalishi 2-kurs talabasi
E-mail: ranobotirova6464@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-4372-5815

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda fonematik idrokni rivojlantirishda o‘yin texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Fonematik idrokning mohiyati, uning nutq rivojlanishi va keyingi savod o‘rgatish jarayonidagi o‘rni yoritiladi. O‘yin faoliyatining yetakchi faoliyat sifatidagi ahamiyati asoslanib, tinglash, farqlash, tovushli tahlil va sintez, ritmik hamda raqamli o‘yinlarning didaktik imkoniyatlari ko‘rsatiladi. Maqolada o‘yin texnologiyalarini bosqichma-bosqich qo‘llash tamoyillari va pedagog hamda logoped uchun amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: fonematik idrok, fonematik eshitish, maktabgacha yoshdagi bolalar, o‘yin texnologiyalari, didaktik o‘yin, logopediya, nutq rivojlanishi, tovush tahlili.

Abstract. The article examines the pedagogical potential of game technologies in developing phonemic perception in preschool children. It describes the essence of phonemic perception, substantiates the role of play as a leading activity, and outlines the didactic opportunities of listening, discrimination, sound analysis and synthesis, rhythmic and digital games. Practical recommendations for educators and speech therapists are provided.

Keywords: phonemic perception, phonemic hearing, preschool children, game technologies, didactic game, speech therapy.

Kirish

Bola nutqining to‘g‘ri shakllanishi uning shaxs sifatida rivojlanishi, ijtimoiy muloqotga kirishishi va maktab ta’limiga tayyorgarligining asosiy shartlaridan biridir. O‘zbekiston Respublikasida maktabgacha ta’lim tizimini isloh qilish, bolalarni har tomonlama intellektual rivojlantirish va ularni maktabga sifatli tayyorlash davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan. «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida»gi Qonun hamda «Ilk qadam» davlat o‘quv dasturida bolaning nutqiy rivojlanishiga alohida e’tibor qaratilgan.

Nutqning tovush tomoni shakllanishida fonematik idrok muhim o‘rin tutadi. Fonematik idrok — nutq tovushlarini (fonemalarni) eshitib farqlash, ularni anglash va so‘z tarkibida tahlil qilish qobiliyatidir. Bu qobiliyat yetarli shakllanmagan bolalarda tovushlarni talaffuz qilishda nuqsonlar, so‘zlarni qabul qilishda qiyinchiliklar kuzatiladi, keyinchalik esa o‘qish va yozishda disleksiya hamda disgrafiya belgilari yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli fonematik idrokni maktabgacha yoshdan boshlab maqsadli rivojlantirish logopediya va maktabgacha pedagogikaning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun yetakchi faoliyat o‘yin ekanligini inobatga olsak, fonematik idrokni rivojlantirishda o‘yin texnologiyalaridan foydalanish eng samarali yo‘llardan biri bo‘ladi. Mazkur maqolaning maqsadi — o‘yin texnologiyalarining fonematik idrokni shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslash va ularni amaliyotda qo‘llash yo‘llarini ko‘rsatishdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

O‘yin faoliyatining bola rivojlanishidagi o‘rni L.S. Vygotskiy va D.B. Elkonin tadqiqotlarida chuqur asoslangan. L.S. Vygotskiyning fikricha, o‘yinda bola o‘z xulq-atvorining odatiy darajasidan yuqoriroq darajada harakat qiladi, o‘yin esa «yaqin rivojlanish zonasi»ni yaratadi. D.B. Elkonin o‘yinni maktabgacha yoshdagi bolaning yetakchi faoliyati sifatida talqin qilib, uning ixtiyoriy xulq, tasavvur va nutq rivojiga ta’sirini ko‘rsatgan [1; 2].

Fonematik eshitish va fonematik idrokni shakllantirish masalalari T.B. Filicheva, G.V. Chirkina, T.A. Tkachenko kabi logoped olimlar ishlarida keng yoritilgan. Ularning tadqiqotlarida fonematik rivojlanmaganlik nutqning umumiy rivojlanmaganligi va tovush talaffuzidagi nuqsonlarning muhim sababi sifatida ko‘rsatiladi hamda tovushlarni farqlash bo‘yicha tizimli korreksion ishlar metodikasi taklif etiladi [3; 4]. O‘zbek logopediyasida bu yo‘nalish M.Yu. Ayupova va boshqa olimlarning ishlarida rivojlantirilgan [5].

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy-tahliliy usul, pedagogik kuzatuv natijalarini umumlashtirish hamda mavjud didaktik o‘yinlarni tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Asosiy qism

1. Fonematik idrokning mohiyati va rivojlanish bosqichlari

Fonematik idrok murakkab ruhiy jarayon bo‘lib, u eshitish diqqati, eshitish xotirasi, tovushlarni farqlash va tovush tarkibini tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Logopediyada fonematik idrokning quyidagi asosiy tarkibiy qismlari ajratiladi:

– nutqiy bo‘lmagan tovushlarni (shovqin, musiqa asboblari tovushi) eshitib farqlash;
– balandligi, kuchi va tembri jihatidan farq qiluvchi tovushlarni ajratish;
– o‘xshash tovushli so‘zlar, bo‘g‘inlar va fonemalarni farqlash;
– so‘zdagi tovushning o‘rnini, miqdori va ketma-ketligini aniqlash (fonematik tahlil va sintez).

Bola nutqini egallash jarayonida fonematik idrok ona tilidagi fonemalarning farqlovchi belgilarini o‘zlashtirishga asoslanadi. Odatda 5–6 yoshga kelib bola ona tilining deyarli barcha tovushlarini to‘g‘ri farqlay oladi. Biroq nutqida kamchiligi bor bolalarda bu jarayon sekinlashadi, shuning uchun maxsus tashkil etilgan, qiziqarli mashg‘ulotlar zarur bo‘ladi.

O‘zbek tilining fonetik xususiyatlari ham e’tiborga olinishi lozim: unli va undosh tovushlar tizimi, [q]–[k], [g‘]–[g], [h]–[x], [sh]–[s] kabi o‘xshash tovushlarning farqlanishi, shuningdek, [o‘] va [o‘‘] unlisi kabi o‘ziga xos tovushlar bolalarda tez-tez adashtirib yuboriladi. Bu jihatlar mashg‘ulot materialini tanlashda hisobga olinishi kerak.

2. O‘yin texnologiyalarining mohiyati va pedagogik asoslari

O‘yin texnologiyalari — pedagogik jarayonni o‘yin shaklida tashkil etuvchi, aniq maqsad, kutiladigan natija va baholash mezonlariga ega bo‘lgan metodlar tizimidir. Ular oddiy o‘yin-kulgidan farqli ravishda ta’limiy vazifani o‘zida mujassamlashtiradi. O‘yin texnologiyasining asosiy belgilari: ta’limiy maqsadning mavjudligi, qoidalarga amal qilish, bola faolligi, natijaning kuzatilishi va o‘yinning bosqichma-bosqich murakkablashib borishidir.

Maktabgacha yoshdagi bola uchun o‘yin tabiiy o‘rganish muhiti hisoblanadi. Mashq o‘yin ko‘rinishida berilganda bola zerikmaydi, topshiriqni majburiyat sifatida emas, qiziqarli faoliyat sifatida qabul qiladi. Bu esa diqqat barqarorligini oshiradi va bir xil mashqni ko‘p marta takrorlash imkonini beradi, fonematik idrokni shakllantirishda esa aynan takrorlash muhim ahamiyatga ega.

3. Fonematik idrokni rivojlantirishda o‘yin texnologiyalarining pedagogik imkoniyatlari

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘yin texnologiyalari fonematik idrokni rivojlantirishda quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

– motivatsion imkoniyat — bolaning topshiriqqa qiziqishini uyg‘otadi va ichki rag‘batni kuchaytiradi;
– kognitiv imkoniyat — eshitish diqqati, xotira, tafakkur va tasavvurni birgalikda rivojlantiradi;
– korreksion imkoniyat — tovush talaffuzidagi nuqsonlarni bartaraf etishga zamin tayyorlaydi, chunki to‘g‘ri eshitmasdan turib to‘g‘ri talaffuz qilish mumkin emas;
– kommunikativ imkoniyat — jamoaviy o‘yinlar orqali bola nutqiy muloqot, navbat kutish va hamkorlik ko‘nikmalarini egallaydi;
– emotsional imkoniyat — qulay psixologik muhit yaratadi, nutqida qiyinchiligi bor bolaning xijolat va qo‘rquvini kamaytiradi;

– diagnostik imkoniyat — o‘yin jarayonida pedagog va logoped bolaning tovushlarni farqlash darajasini tabiiy sharoitda kuzatib boradi.

Quyidagi jadvalda fonematik idrokni rivojlantirishda qo‘llaniladigan asosiy o‘yin turlari va ularning imkoniyatlari keltirilgan.

1-jadval. Fonematik idrokni rivojlantiruvchi o‘yin turlari

№	O‘yin turi	Mazmuni va namuna	Fonematik idrokka ta’siri
1	Tinglash va farqlash o‘yinlari	«Nima eshitildi?», «Tovush qayerda yashiringan?»: bola turli shovqin va nutq tovushlarini quloq bilan ajratadi.	Eshitish diqqati va xotirasini, nutqiy bo‘lmagan va nutqiy tovushlarni farqlashni shakllantiradi.
2	Tovushlarni solishtirish o‘yinlari	«Ikkita rasm»: [s]–[sh], [r]–[l], [k]–[g] kabi yaqin tovushli juft so‘zlarni (masalan, «sol – shol») ajratish.	Fonemalarni o‘zaro farqlash, o‘xshash tovushlarni adashtirmaslik ko‘nikmasini hosil qiladi.
3	Tovushli tahlil o‘yinlari	«Tovushli uycha», «Qo‘ng‘iroqcha»: so‘zda tovush o‘rnini (boshida, o‘rtasida, oxirida) aniqlash.	Fonematik tahlil va sintez, so‘zning tovush tarkibini anglashni rivojlantiradi.
4	Ritmik va musiqali o‘yinlar	Qarsak urish, ohangli ayttirish, qofiyali she’r va chaqiriqlar bilan uyg‘unlashgan mashqlar.	So‘zni bo‘g‘inlarga bo‘lish, ritm va intonatsiyani sezish qobiliyatini oshiradi.
5	Raqamli va didaktik o‘yinlar	Kartochkalar, lotto, domino, interaktiv ilovalar va multimedia o‘yinlari.	Qiziqishni oshiradi, ko‘rish va eshitish tahlilini birlashtiradi, mashq takrorini ko‘paytiradi.

4. O‘yin texnologiyalarini bosqichma-bosqich qo‘llash tamoyillari

Fonematik idrokni shakllantirish ishi izchil va tizimli bo‘lishi kerak. Amaliyotda quyidagi ketma-ketlik samarali hisoblanadi:

– Birinchi bosqich — nutqiy bo‘lmagan tovushlarni farqlash. Bolalar o‘yinchoq asboblar (nog‘ora, qo‘ng‘iroq, shaqildoq)ning tovushini ko‘zini yumib topadi, tovush balandligi va kuchini ajratadi.

– Ikkinchi bosqich — bir xil so‘z, bo‘g‘in va tovush kombinatsiyalarini balandlik, kuch va tembr jihatidan farqlash. Masalan, «Ovozim qanday?» o‘yinida bola past va baland, kuchli va past ovozni ajratadi.

– Uchinchi bosqich — o‘xshash tovushli so‘zlarni farqlash. Juft so‘zlar (masalan, «qor – kor», «sher – ser») rasmlar yordamida beriladi, bola mos rasmni ko‘rsatadi.

– To‘rtinchi bosqich — bo‘g‘in va tovushlarni farqlash. Bola eshitgan bo‘g‘iniga mos signal kartani ko‘taradi yoki harakat bajaradi.

– Beshinchi bosqich — fonematik tahlil va sintezning dastlabki shakllari: so‘zda berilgan tovushning bor-yo‘qligini, uning o‘rnini aniqlash, tovushlardan so‘z tuzish.

Har bir bosqichda quyidagi tamoyillarga amal qilish lozim: soddadan murakkabga o‘tish; ko‘rgazmalilik; har bir bolaning individual imkoniyatini hisobga olish; mashg‘ulot davomiyligini (4–5 yoshda 10–12 daqiqa, 6 yoshda 15–20 daqiqagacha) me’yorda tutish; faol va sokin o‘yinlarni almashtirib turish; ota-onalarni jarayonga jalb qilish.

5. Amaliy namunalar

«Tovushni top» o‘yini. Pedagog so‘zlarni ketma-ket aytadi. Bola berilgan tovush (masalan, [sh]) eshitilsa, qo‘lini ko‘taradi yoki qarsak uradi. Bu o‘yin so‘z tarkibidan berilgan tovushni ajratishni mashq qildiradi.

«Tovushli uycha» o‘yini. Rasmli kartochkalar uch qismli «uycha»ga joylashtiriladi: so‘zda tovush boshida kelsa — birinchi xonaga, o‘rtasida kelsa — ikkinchisiga, oxirida bo‘lsa — uchinchisiga. Bolalar so‘zdagi tovush o‘rnini aniqlashni o‘rganadi.

«Qaysi biri to‘g‘ri aytdi?» o‘yini. Qo‘g‘irchoq so‘zni ba’zan to‘g‘ri, ba’zan noto‘g‘ri talaffuz qiladi. Bola xatoni topib, «tuzatuvchi» rolini bajaradi. Bu mashq eshitish nazoratini va tanqidiy tinglashni rivojlantiradi.

Raqamli o‘yinlar. Interaktiv taqdimotlar va ta’limiy ilovalar tovush bilan rasmni moslashtirish, so‘zni tinglab to‘g‘ri rasmni tanlash kabi topshiriqlar orqali mashg‘ulotni qiziqarli qiladi. Ularni qo‘llashda ekran vaqtini cheklash va pedagog nazoratini saqlash zarur.

Muhokama

Tahlil natijalari o‘yin texnologiyalari fonematik idrokni rivojlantirishda an’anaviy mashq metodlariga nisbatan bir qator ustunliklarga ega ekanini ko‘rsatdi. Birinchidan, o‘yin bolaning ixtiyoriy diqqatini uzoqroq ushlab turadi. Ikkinchidan, o‘yin davomida bola tovushni faqat eshitish bilan cheklanmay, harakat, ko‘rish va tasvir bilan bog‘laydi, ya’ni ko‘p kanalli idrok shakllanadi. Uchinchidan, bolaning xatoga yo‘l qo‘yishdan qo‘rqishi kamayadi, bu ayniqsa nutq nuqsoni bor bolalar uchun muhim.

Shu bilan birga, o‘yin texnologiyalarini qo‘llashda ayrim muammolar mavjud: pedagoglarning logopedik bilimlari yetarli bo‘lmasligi, o‘yin materiallari tizimli tanlanmasligi, o‘yinning ta’limiy maqsaddan chalg‘ib, faqat o‘yin-kulgiga aylanib qolishi. Shu sababli maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyachi va logoped hamkorligini kuchaytirish, o‘yin to‘plamlarini tizimlashtirish hamda pedagoglar malakasini oshirish maqsadga muvofiq.

Xulosa

Maktabgacha yoshdagi bolalarda fonematik idrokni rivojlantirish nutqning to‘g‘ri shakllanishi va maktabda muvaffaqiyatli o‘qish-yozishni o‘zlashtirishning asosiy sharti hisoblanadi. O‘yin texnologiyalari bu jarayonda motivatsion, kognitiv, korreksion, kommunikativ, emotsional va diagnostik imkoniyatlarni birlashtiradi. Tinglash va farqlash, tovushlarni solishtirish, tovushli tahlil, ritmik va raqamli o‘yinlarni soddadan murakkabga qarab izchil qo‘llash bolalarning fonematik eshitishini samarali rivojlantiradi.

Amaliyot uchun quyidagi tavsiyalar beriladi: (1) mashg‘ulotlarda o‘yin materiallarini bolaning yoshi va nutqiy rivojlanish darajasiga mos tanlash; (2) o‘zbek tilining fonetik xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘yin to‘plamlarini ishlab chiqish; (3) tarbiyachi, logoped va ota-onalar hamkorligini yo‘lga qo‘yish; (4) raqamli vositalarni me’yorida va pedagog nazorati ostida qo‘llash. Kelgusida o‘yin texnologiyalarining samaradorligini eksperimental yo‘l bilan o‘rganish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Выготский Л.С. Игра и её роль в психическом развитии ребёнка // Вопросы психологии. – 1966. – № 6. – С. 62–76.
2. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Педагогика, 1978. – 304 с.
3. Филичева Т.Б., Чиркина Г.В. Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 224 с.
4. Ткаченко Т.А. Если дошкольник плохо говорит. – СПб.: Акцидент, 1997. – 112 с.
5. Аюпова М.Ю. Логопедия. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007. – 352 б.
6. O‘zbekiston Respublikasining «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘RQ-595-son, 2019-yil 16-dekabr.
7. «Ilk qadam» maktabgacha ta’lim muassasalarining davlat o‘quv dasturi. – Toshkent, 2018.